

MARKÓ PÉTER

A MÁSIK VILÁGA

„Csak az ismeri föl az igazságot, aki a lelkét mások lelkében,
és mások lelkét a sajátjában felismeri.”
(Rabindranath Tagore)

Dr. Rakos Gyulának

Ennek az előadásnak két, tragikus körülmények között elhunyt kutató egy-egy jelentős könyve lesz elsősorban a tárgya. Az összehasonlításra alkalmat az V. Józsa Péter művelődésszemiotikai szimpóziум szolgáltat, amelynek témája: Józsa Péter Jacques Leenhardt-tal közösen írott könyve: *Két főváros, két regény, két értékvilág*. A két kutató 1978. december végén találkozott Budapesten, hogy megbeszéljenek néhány, a könyv megjelenése előtt még tisztázásra váró kérdést. Jacques Leenhardt írja: „Utolsó megbeszélésünket kemény kézfogással zártuk, mintha egy már meglévő kötést akarnánk megerősíteni. A kocka azonban anélkül, hogy tudtuk volna, el volt vetve. A könyvvel kapcsolatos problémáinkat lezártuk, az a nap pedig a végleges elválás napja lett.”¹ Józsa Péter a kézirat leadásának napján váratlanul elhunyt.

2015. január elsején szokásos sétáját végezte Ulrich Beck szociológus a szintén szociológus feleségével Münchenben az Englischer Gartenben. A fogcsikorgató hidegben, ám csillogó napsütésben Ulrich Beck készülő könyvéről beszélgettek. A beszélgetés apropóját az szolgáltatta, hogy néhány nappal előbb kapta meg a szerző az Angliában megjelenésre váró könyvének szerkesztői megjegyzéseit. Néhány megjegyzés irritálta, ezért elkezdte feleségének a könyvben megfogalmazott elméletét és az azt megalapozó érveket és gondolatokat pontosítani. „Így sétáltunk a számunkra annyira ismerős úton az Englischer Gartenben, izgatottan beszélgetve, lelkesen vitatkozva. És aztán hirtelen a vég. Szívinfarktus. Ulrich nem jött többet haza. Meghalt ott az Englischer Gartenben” – írja a feleség, Elisabeth Beck-Gernsheim.² A könyv *The Metamorphosis of the World* címmel jelent meg 2016-ban Angliában, majd 2017-ben Németországban.

Feltehetnénk magunknak a kérdést: van-e a megrázó élettörténeti eseményen kívül párhuzam a két – véleményünk szerint korszakalkotó – mű között? A továbbiakban erről

1 JÓZSA Péter–JACQUES LEENHARDT: *Két főváros – két regény – két értékvilág* (Gondolat, Budapest, 1981.) 9. p.

2 ULRICH BECK: *Die Metamorphose der Welt* (Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017) 7. p.

szeretnék beszélni. Jacques Leenhardt írja 1980-ban: „A szociológiai »tudás« világunkban gyakran az elvont személytelenség képében jelentkezik, sőt, sokszor erényt csinálnak belőle, mi azonban világosan láttuk, hogy a bensőség, amit létrehoztunk, és aminek a mélységeibe hatoltunk, heurisztikus értékű, segít a megértésben. Önmagunk és a másik identitása világosabbá, körülhatároltabbá vált, és közelebb kerültünk egymáshoz. A sors úgy hozta, hogy kísérletünk ma már a munka és a barátság bensőségén kívül az elvást és a halált is magában foglalja”.³

Mit is hangsúlyoz a francia szociológus? A közös kutatáson keresztül önmaga és a másik identitása világosabbá, körülhatároltabbá vált. Ez az a többlet, amely a kutatási eredmény mögött leginkább aktuálissá teszi a művet. Az olvasásszociológiai vizsgálat nem szándékolt mellékkövetkezményeként így teljesítette a francia és magyar kutató a József Attila-i erkölcsi parancsot: „Hiába fürösztd önmagadban, Csak másban moshatod meg arcodat” (*Nem én kiáltok*).

Közel négy évtizeddel később Ulrich Beck már nem egyszerűen csak az én és a másik egymásrautaltságát hangsúlyozza, hanem a másik megmentésének a kényszerét abból a célból, hogy a személy önmagát megmenthesse. „Az ellenséggel való együttműködés a világkockázati-társadalomban – írja – többé nem önfeladást jelent, hanem a saját érdek képviselését, küzdelmet saját magunk túléléséért. Ez a küzdelem valamiféle egoisztikus kozmopolitizmusért vagy kozmopolita egoizmusért történik. Meg kell tanulnunk az egoizmus neoliberais formáját az emberiség jogos saját érdekeitől elválasztani. (...) A globális kockázatok idején szükséges arra figyelmeztetnünk, hogy az emberiség saját létét veszélyezteti. A klímaváltozás veszélye kikényszeríti az értékek ártértékelését, és a morális orientációnkat átállítja a posztmodern kultúr-relativizmustól egy új történelmi állócsillaggá, ami körül a szolidáris cselekvéseket össze kell hangolni. Ez abban áll, hogy a globális klímakockázat egyfajta navigációs rendszert hordoz önmagában, ami nélkül a lavírozás a kultúr-relativizmus viharos tengerén lehetetlenné válna”.⁴

A Józsa Péter–Jacques Leenhardt olvasásszociológiai kutatásnak van egy másik – saját tárgyán túlmutató, napjainkban még inkább érvényes – gondolata, ami a „módszertani nacionalizmus” meghaladását jelenti. A magyar szociológiában valószínűleg először lépett túl kutató a nemzet-központúságon azzal, hogy egy magyar regényt, Fejes Endre *Rozsdatemetőjét* elolvastatta francia olvasókkal, a magyarokkal pedig egy francia regényt, Georges Perec: *A dolgok* című művét. Pontosabban: mindkét művet olvasták Párizsban és Budapesten élő olvasók, akik különböző társadalmi rétegeket képviseltek. A kutatás eredményeként megállapították, hogy az emberek értékszerű állásfoglalásait a társadalmi méretű tényezők három szintje határozza meg: valamely civilizáció globális kultúrája, a nemzeti múlt és hagyományok által meghatározott nemzeti kultúra és az osztály-, illetve rétegtudat.

A kutatás során háromféle olvasási módot különböztettek meg: 1. „a faktuális vagy fenomenális olvasást”, ami a tények és jelenségek szintjén marad; 2. az „identifikációs–emocionális olvasást”, ami mindent a személyek jellemével magyaráz; és 3. „az analitikus–szintetikus olvasást”, amelyik komplex módon értelmezi a regénybeli helyzeteket. A kutatók megállapításai közül kiemelendő: a franciák válaszai inkább értelmező, vagyis ideo-

3 JÓZSA Péter–Jacques LEENHARDT: Két főváros – két regény – két értékvilág (Gondolat, Budapest, 1981.) 10. p.

4 Ulrich BECK: Die Metamorphose der Welt (Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017) 66. p.

lógiai jellegűek, a magyaroké inkább ítélkezők, moralizálók. Utóbbiak mentalitására jellemző, hogy nem elemeznek, hanem ítélkeznek, nem kutatnak, hanem minősítenek. Valljuk meg magunknak, napjaink közállapotait figyelve a magyar mentalitásra vonatkozó megállapítás helytálló.

A kutatók két ún. „akkomodációs” típust is megkülönböztettek, amelyek az olvasók legáltalánosabb értelmű orientációját jelentik. Mindkettőt Lukács György alapján. Az egyik típusnál a személyek, a hősök állnak a középpontban. Ezt a típust a fiatal Lukács regényelmélete alapján különítik el. A második típusnál a társadalmi viszonyok jelentik a vonatkoztatási pontot, ami a kései Lukács regényfelfogására jellemző. Napjainkból visszatekintve feltehetnénk a kérdést: vajon a magyar és francia szociológus ideológiai beállítottsága, a „korszellem” vagy a magyar tudományos elvárásoknak való megfelelés kényszere ösztönözte a kutatókat Lukács György kutatásba való beemelésébe? Akkoriban Lukács a francia úbaloldalnál népszerűnek számíthatott, egy magyar kutatónál pedig mégsem az ortodox marxizmust képviselte.

Ami a „módszertani nacionalizmus” meghaladását illeti: Ulrich Beck fentebb már citált, 2017-ben megjelent könyvében – *A világ átváltozásában* – ír arról, hogy a napjainkra jellemző globális kockázatok társadalmában a szemléletmódban is változásnak kell megtörténni, ami szerint egy „kopernikuszi fordulat 2.0”-nak megfelelő. A „metodológiai nacionalizmusról”, ahol a világ forgott a nemzetállamok körül, át kell térnünk egy „metodológiai kozmopolitizmusra”, ahol a nemzetek forognak a világkockázati-társadalom körül. „Kozmopolita nézőpontból a nacionalizmus különösen ártalmas méreg, nemcsak azért, mert a globális háborúkat és az egyenlőtlenségeket nyíltan igazolja. Már a kognitív felépítése igen veszélyes, mert a társadalmi és politikai kategóriáknak, valamint a gondolkodás és a tudás alapvető kategóriáinak végső referenciakeretétül szolgál. Így korlátozza a nemzeti ideológia nemcsak a képzelőerőnket és minden utópisztikus gondolatunkat, hanem – ami még fontosabb – a megismerési képességünket és valóságérzékelésünket”.⁵ A mainstream szociológia és társadalomelmélet Foucault-tól és Bourdieu-tól kezdve Luhmannon át a racionális döntések elméletéig – hangsúlyozza Beck – közös abban, hogy a társadalmi és politikai rend újratermelésére és nem átalakulására és átváltozására helyezik a hangsúlyt. „Hogy ezt az átalakulást megragadhassuk, szakítanunk kell a társadalmi és politikai rend társadalmi újratermelésének uralkodó metafizikájával, amelyik a nemzetállami modellnek ugyanazon alpmintáját és dualizmusát újra és újra megerősíti. (...) A szociológia számára a társadalmi rend újratermelésének metafizikájával való szakítás, és a (kozmosopolita) átváltozás felé fordulás egy egész sor ismeretelméleti és módszertani nehézséget vet fel. (...) Egy kozmopolita szociológiának egy teljesen ismeretlen és felismerhetetlen jövő számára kell magát felkészíteni, ami a globális kockázatok időtávlátában jelenvaló már. (...) A világ átváltozásának (metamorfózisának) szociológiai koncepciója a globális átalakulás – egy történelmileg példa nélküli formájának – magyarázatára szolgál, amelyik két szinten játszódik: a világtörténet makroszintjén csakúgy, mint a mindennapok mikroszintjén.”⁶

Az eddigiekből talán már nyilvánvalóvá vált, hogy Ulrich Beck utolsó művében radikálisan továbbgondolta az évtizedek óta formálódó elméletét. Az 1986-ban megjelent: *A kockázattársadalomban* – ami a szerzőt világhírűvé tette – nemcsak a modern ipari társadalom mellékkövetkezményeire mutatott rá, hanem hangsúlyozta azt is, hogy a világ maga

5 Uo. 79. p.

is folyamatosan változik, még ha azt gondoljuk is, hogy egy átmeneti állapotot intézményekkel és koncepciókkal befagyaszthatunk. Utolsó könyvében azt állítja, hogy miközben korábban voltak szilárd pontok, melyek segítségével felismerhettük, mi a stabil és mi nem, ma egy mindent átfogó átváltozást élünk meg, ami minket orientáció nélkülivé tesz. *A világ átváltozása* című utolsó könyvében a szerző azt a célt tűzte ki, hogy a változásnak ezt a globalizálódását megértse, és az olyan aktuális kihívásokat, mint a felmelegedés és a migráció ennek a fogalomnak az alapján magyarázza.

Beck értelmezésében az átváltozás (metamorfózis) nem egy társadalmi változás-folyamat, nem egy átalakulás, nem reform vagy forradalom, nem is válság. Az átváltozás egy formája az emberi létezés formaváltozásának. A mellékkövetkezmények korszakát harangozza be.

A katasztrófaelkerülés határokon átnyúló együttműködést kíván, és a barát/ellen-ség-gondolkodás meghaladását abból a célból, hogy a másokban továbbá már nem a megsemmisítendő embert, hanem a partnert ismerjük fel. Ismerjük be, hogy napjaink terror fenyegette, kerítésépítő világában nagyon nehéz a barát/ellen-ség-gondolkodást feladni. A migrációs válság sokakban migrációs pánikot váltott ki. Az idegen éppen azért vált ki belőlünk félelmet, mert idegen, mert rémisztő módon kiszámíthatatlan, és emiatt más, mint azok az emberek, akikkel naponta érintkezünk, akikről azt szeretnénk hinni, hogy tudjuk, mit várhatunk el tőlük. Az idegenekről túl keveset tudunk ahhoz, hogy a szándékaikat felismerjük, és a következő lépésekre felkészüljünk. Nem tudni, hogy mi lesz a következő lépés, és nem tudni, hogyan kell reagálni egy olyan szituációra, amit nem tartunk ellenőrzés alatt; ez a valódi oka a félelemnek és rettenetnek. Az emigránsok – írja Zygmunt Bauman legújabb könyvében – új és javított kiadásai azoknak a szendvics-embereknek, akik az elmúlt évszázad harmincas éveiben a nagyvárosok utcáin éjszaka olyan plakátokat cipeltek, amin az volt olvasható, hogy „a világ vége, ahogy mi ismerjük, közel van”. Napjaink emigránsai a föld távoli sarkából hozzák a rossz híreket a küszöbünk elé. „Ezek a nomádok, akik nem belső igényből, hanem a könyörtelen sors hatására váltak nomáddá, bosszantó, idegesítő és ijesztő módon emlékeztetnek bennünket a mi helyzetünk sebezhetőségére és megszerzett jólétünk beteges törekenységére.”⁷ Nincs más kiút ebből a válságból, mint a szolidaritás az emberek között. „A kormányzatoknak nem érdeke – füzi hozzá –, hogy a polgáraik félelmét csökkentsék, sokkal inkább az, hogy a félelmeiket fokozzák, amelyek a jövő bizonytalanságából és mindennapi jelenvalóságából fakadnak.”⁸

„Mi mindannyian tudjuk, hogy a hernyó lepkévé változik át. De tudja ezt a hernyó is? Ez az a kérdés – írja Ulrich Beck –, amit a katasztrófa-hívőknek fel kell tennünk. Ők hasonlók a hernyókhoz, amik a hernyólétük világképébe vannak bebábozódva, és nincs elképzelésük az átváltozásról. Nem tudnak különbséget tenni a felbomlás és a mássá-levés között. Hanyatlani látják a világot és az értékeiket, de nem a világ, hanem az ő világképük hanyatlik. A világ nem hanyatlik, miként a katasztrófa-hívők gondolják, és a világ megmen-tésének kényszere sem áll előttünk, amiért az optimista haladás-hívők esedeznek; sokkal inkább átváltozik a világ meglepő, de érthető módon, miáltal a cselekvések vonatkoztatási horizontja és koordinátái átalakulnak, amiket mindkét pozíció képviselői csendben, mint

6 Uo. 73–75. p.

7 BAUMAN, Zygmunt: *Die Angst von den Anderen*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2016. 21. p.

8 Uo. 33. p.

állandót és megváltoztathatatlan feltételezték”.⁹ Meglepően hasonló megállapítást tesz Hamvas Béla *Modern apokalipszis* című, 1935-ben írott esszéjében: „Nincs itt vége semminek, nem alkonyodik a nyugati kultúra, semmi sem megy tönkre. A világ változik, de ez a természete. Fölösleges olyan eszeveszetten félni attól, ami jön: lényegesen nem fog különbözni attól, ami van, s ami mindig volt”.¹⁰

Minél hatalmasabb és ravaszabb az ellenség, annál hősiesebbnek tűnnek azok, akik veszik a bátorságot, háborút hirdetni ellenük. Az erős ember vonzerejét annak az ígéretnek köszönheti, hogy képes cselekedni, még akkor is, ha ebben a pillanatban a cselekvés csak a beszédre korlátozódik. „Napjaink kihívása abban áll – Kwame Anthony Appiah szerint –, hogy az évezredek óta kis, helyi csoportokban formálódott gondolkodási és érzelmi világmunkat olyan gondolatokkal vétezzük fel, ami lehetővé teszi nekünk egy olyan globális családban való élést, amilyenre mára váltunk.”¹¹ Be kellene látnunk, hogy a globalizáció és a kölcsönös függőség nagy valószínűséggel vissza nem fordítható, és a választás a túlélés vagy kihalás között attól a szorosabb térben való együttműködési képességünkől függ; békében, középen az idegenekkel, akiknek hasonló véleményük és preferenciáik lehetnek, mint nekünk. Feltehetnénk magunknak a kérdést: a Kant által megfogalmazott, és Derrida által igényelt feltétel nélküli vendégszeretet elhozza-e nekünk az örök békét? Valljuk be, egyre nehezebben lehet megfelelni napjainkban ennek az erkölcsi parancsnak. Kant sürgeti, hogy az ellenségeskedést vendégszeretettel pótoljuk. A kölcsönös vendégszereteten az esélyt és azt a kilátást pillantotta meg, hogy egy univerzális béke véget vet a hosszú ideje zajló pusztító háborúknak, amelyek az európai kontinenst szétszakítják.

A feltétel nélküli vendégszeretet derridai igényéről állapítja meg Peter Sloterdijk kortárs német filozófus: „...ez egy jelentős, nem kell hangsúlyozni, egy nélkülözhetetlen gondolat. De az is igaz, hogy az államoknak jogukban áll, hogy a vendégeiket megválasszák. Ebben az egyenrangúságban megragadható az egész dekonstrukció: az igazit tisztelni, a lehetségest vitatni, a lehetetlennek az ajtót nyitva tartani.”¹² Több mint 200 évvel és több véres háborúval magunk mögött – jegyzi meg Zygmunt Bauman – még mindig vonakodunk Kant kérését a vendégszeretetre elfogadni.¹³ Kant azt hitte, hogy a morális tudattal, tehát annak a felismerésével, hogy mi a helyes, és mi a helytelen, minden ember rendelkezik, de abban már nem volt biztos, hogy ebből a tudatból szükségszerűen morális cselekvés is következik. Hannah Arendt szerint a kérdés gyökere abban rejlik: „hogyan lehet az akaratot meggyőzni, hogy az értelem diktátumát elfogadja”?¹⁴ Arendt hangsúlyozza: ha arra törekszünk, hogy hidat építsünk a gondolkodás és a cselekvés közé, akkor a párbeszéd művészetére kell koncentrálnunk.

Az aktuális migrációs válság és az ebből fakadó migrációs pánik sok ellentmondást hozott a felszínre. A morál feltétlen parancsa szembekerült a nagy ismeretlentől való féle-

9 BECK, Ulrich: *Die Metamorphose der Welt*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017. 31. p.

10 HAMVAS Béla: *A világválság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983. 12. p. (Gondolkodó magyarok)

11 APPIAH, Kwame Anthony: *Der Kosmopolit. Philosophie des Weltbürgertums*. München 2007, 9–11. p. Idézi: BAUMAN, Zygmunt: *Die Angst von den Anderen*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2016. 71. p.

12 SLOTERDIJK, Peter: *Zeilen und Tage*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2012. 282. p.

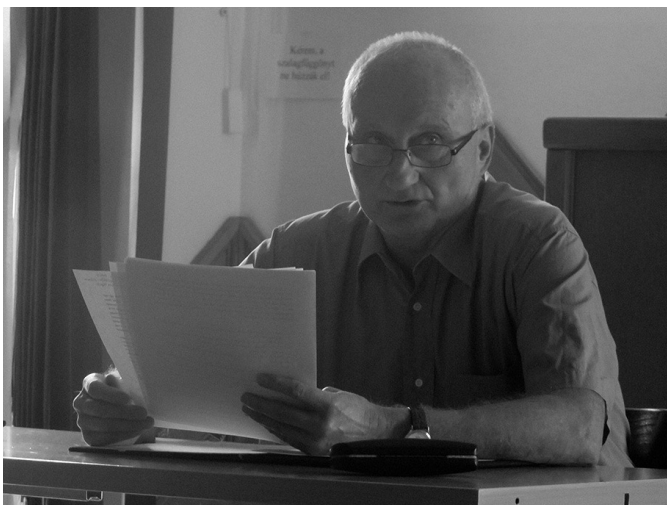
13 BAUMAN, Zygmunt: *Die Angst von den Anderen*. Suhrkamp Verlag, Berlin, 2016. 74–75. p.

14 ARENDT, Hannah: *Über das Böse. Eine Vorlesung zu Fragen der Ethik*. München, 2006.

lemmel, amit a kapuk előtt álló idegenek tömegei váltottak ki. Az impulzív félelem az idegentől, amit a jórészt megalapozatlan veszélyérzet vált ki, szembe fordul azzal a morális készlettel, amelyet az emberi nyomorúság látványa okoz. Ritkán éri nagyobb kihívás a morált, mint hogy az akaratot rábeszélje, hogy kövesse a parancsát, és ritkán kínzóbb az akarat törekvése, hogy a fülét a morális parancs előtt bedugja, mint ebben a helyzetben.¹⁵

Hans-Georg Gadamer fejtegette ki az *Igazság és módszer* című könyvében, hogy a megértés az értelmi horizontok egyesülésében rejlik, ami mindenekelőtt egy közös értelmi keret kialakítását jelenti. Tudáshorizontot, ami az emberiség részeinek különböző nyelvei között feszül, ha ezek a részek egymással beszédbe lépnek; olyan nyelvek, amelyeket a különböző csoportok azért fejlesztettek ki, hogy azt a világot, amiben élnek, megértsék. Ezek az értelmi horizontok közelednek egymáshoz egészen odáig, amíg csaknem összeolvadnak. Ennek eredményeként megtörténhet, hogy két világ, ami ez idáig egymásnak ismeretlen volt, bízni fog egymásban. Más szavakkal: a párbeszéd jelenti a királyi utat a kölcsönös megértéshez és elfogadáshoz, végül az egyetértéshez. A párbeszéd már csak azért is a királyi út az egyetértéshez és mindkét oldalnak előnyös együttéléshez, mert nem ismer konkurenciát, és emiatt használható alternatívát.¹⁶

Első pillantásra talán túl messzire jutottunk előadásunk tulajdonképpeni tárgyától, Józsa Péter–Jacques Leenhardt olvasásszociológiai kutatásától. A két fővárosban két regény elolvasatása után leírt két értékvilág konkrét megállapításain túl – a kutatás nem szándékolt következményeként – a két szociológus számára saját maga és a másik identitása világosabbá vált, és – Jacques Leenhardt szavaival – közelebb kerültek egymáshoz. A másik megértése és az egymáshoz való közeledés jelenti napjainkban is a majdnem teljesíthetetlen, de mégis megvalósítandó erkölcsi kihívást.

Markó Péter, előadása közben. Balázs Géza felvétele

15 BAUMAN, Zygmunt: i. m. 104. p.

16 Uo. 112–113. p.